Vine Mihaljević
Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
vine.mihaljevic@pilar.hr

Dragan Nimac
Institut za istraživanje migracija
dragan.nimac@imin.hr

Prethodno priopćenje
DOI: 10.21857/y26kecdxx9

GLAGOLJAŠKA BAŠTINA – DRUŠTVENI IZAZOVI VALORIZACIJE U TURISTIČKOJ PONUDI

Sažetak

Postoje veliki akademski i javni doprinosi u istraživanju i očuvanju glagoljaške baštine i partikularna lokalna nastojanja u njezinu predstavljanju. Istovremeno nedostaje zajedničko sinergijsko nastojanje da se glagoljaštvo na odgovarajući način valorizira i prepozna kao društveni i kulturni brend, osobito u turističkim djelatnostima. Nedovoljna zastupljenost glagoljaške baštine u turističkoj ponudi treba se smatrati prilikom za bolje iskorištavanje njezina potencijala.

Ovaj rad donosi povijesni presjek odnosa hrvatskoga glagoljaštva s društveno-gospodarskim životom te se u njemu analiziraju kompleksni izazovi u valorizaciji glagoljaške baštine u turističkoj ponudi. Iako srednjovjekovni glagoljaški utjecaj nije realno očekivan u suvremenome hrvatskom društvu, glagoljaštvo ima važnu kulturno-identitetsku prepoznatljivost koja može pružiti bitnu gospodarsku perspektivu, osobito u turizmu. Teorijskom analizom i primjerima dobre prakse u implementaciji glagoljaške baštine u turističkoj ponudi rad nudi kritičke analize te vrednuje njezin turistički potencijal. Istraživanja i terenski intervjui prikazuju nekoliko destinacija i događaja vezanih uz glagoljaštvo nudeći prijedloge za širenje turističke ponude kroz rute, muzeje, gastronomiju i ekoturizam. Ti prijedlozi omogućuju bolju artikulaciju turističke ponude u regijama u kojima se posebno njeguje glagoljaška baština.

Ključne riječi: glagoljaška baština; turizam; valorizacija; društvo; gospodarstvo.

1. Uvod

Turistički sadržaji i ponuda važne su sastavnice nacionalnih gospodarstava mnogih zemalja, pri čemu se osnovne funkcije suvremenog turizma mogu podijeliti na društvene i ekonomske. Dok su ekonomske funkcije primarno usmjerene na postizanje konkretnih gospodarskih učinaka, druš-

tvene funkcije turizma pridonose promicanju humanističkih vrijednosti te obogaćivanju pojedinca novim spoznajama, doživljajima i aktivnostima, uključujući i one kulturne. Turizam nije samo ekonomska djelatnost nego i snažan društveni fenomen koji omogućuje interakciju među ljudima, razmjenu kulturnih iskustava i očuvanje baštine.

Putovanje i boravak izvan uobičajene sredine radi odmora i rekreacije omogućuju pojedincima upoznavanje i doživljaj raznolikih aspekata prostora koji posjećuju, uključujući ljude, prirodne ljepote, kulturno-povijesne spomenike, književnost, gospodarstvo, gastronomiju, tradicijska znanja i umijeća te ostale elemente identiteta određene destinacije. Održivost u valorizaciji kulturne baštine u turističke svrhe tako postaje sve važniji aspekt suvremenog promišljanja razvoja turizma, pri čemu kulturni resursi ne služe samo kao atrakcije nego i kao sredstva očuvanja i prezentacije lokalnih identiteta.

Radi jačanja svijesti o važnosti kulturne baštine u suvremenom društvu, različite institucije poduzimaju inicijative koje pridaju posebnu važnost očuvanju i promidžbi kulturnih vrijednosti. Tako su Europski parlament i Europsko vijeće 2018. godinu proglasili Europskom godinom kulturne baštine, čime se naglasila važnost europske kulturne baštine kao zajedničkog dobra te potreba za razumijevanjem zajedničke povijesti i vrijednosti. Na nacionalnoj razini Republika Hrvatska donijela je odluku o proglašenju 22. veljače Danom hrvatske glagoljice i glagoljaštva, čime se dodatno afirmira značenje glagoljaške baštine u hrvatskome kulturnom identitetu. Prvo službeno obilježavanje toga dana održano je 22. veljače 2019., čime je potvrđena jača institucionalna podrška očuvanju i promidžbi glagoljaške tradicije u suvremenom društvu.

2. Glagoljaška baština – objekt, cilj i metodologija istraživanja

Kulturna baština važan je temelj za razvoj turizma. Unutar različitih oblika kulturnog nasljeđa ovo istraživanje fokusira se na glagoljicu – jedinstveno i zaštićeno kulturno dobro Republike Hrvatske. Pretpostavke za razvoj specifičnog oblika kulturnog turizma uključuju bogate kulturne i prirodne resurse, aktivnu uključenost dionika u turističkom sektoru, raznoliku ponudu te kvalitetnu prometnu infrastrukturu. Kulturno-povijesna baština, koja povezuje identitet društva, gospodarstva i kulture, ne samo da potiče razvoj održivoga kulturnog turizma nego je i sastavni dio svih posebnih oblika turizma.

Kulturni turizam ima velik razvojni potencijal jer omogućuje inovativan pristup izazovima i održiv pristup izazovima suvremenog turizma. Jedan od ključnih elemenata prepoznatljivosti Republike Hrvatske na turističkoj karti svijeta upravo je bogatstvo njezine kulturne i prirodne baštine. U ovo-

me istraživanju glagoljica se promatra koja simbol identiteta i kulturne posebnosti, a njezina prisutnost u hrvatskom društvu sve je izraženija.

Akademik Bratulić (2022) ističe da je glagoljica, uz hrvatski jezik, temeljni stup hrvatske kulture i nacionalnog identiteta. Zahvaljujući svojemu povijesnom utemeljenju u hrvatskoj pismenosti i književnosti, glagoljica je postala neizostavni dio kulturne samosvijesti i nacionalnog identiteta. S obzirom na njezinu važnost, glagoljaška baština može zauzeti važno mjesto u kulturnoj turističkoj ponudi. Kako bi se to ostvarilo, nužno je njome upravljati participativno i sustavno osiguravajući time održivost, veću društvenu vidljivost i turističku atraktivnost. Osobito su zanimljive mikrodestinacije u kojima je glagoljaška baština očuvana i njegovana.

U ovome istraživanju analizira se turistički potencijal glagoljaške baštine te se uzimaju u obzir postojeći primjeri dobre prakse i u nekoliko inovativnih prijedloga predlažu se mogućnosti unapređenja. Cilj je istražiti kako glagoljaška baština može pridonijeti razvoju novih turističkih destinacija, posebice u regijama gdje turizam još uvijek nije u potpunosti razvijen. Pritom će se razmotriti aspekti održivosti, ekonomske i društvene koristi za lokalne zajednice te isplativosti takvog modela turizma. Važno je uzeti u obzir ulogu i važnost očuvanja lokalnog identiteta u procesu turističke valorizacije.

U metodološkom smislu istraživanje se oslanja na kvalitativni pristup, pri čemu se primarno koriste polustrukturirani intervjui s dionicima iz sektora turizma i kulture. Očekuje se da će rezultati pridonijeti boljem razumijevanju potencijala glagoljaške baštine i omogućiti nove prijedloge za njezinu učinkovitiju integraciju u kulturno-turističku ponudu Republike Hrvatske.[1]

3. Društveni i gospodarski okviri hrvatskoga glagoljaštva

Glagoljaška baština, kao sastavni dio kulturno-povijesnog nasljeđa hrvatskoga naroda, sačuvana je prvenstveno kroz liturgiju, pisanu riječ (pismo, knjige, epigrafski spomenici) te usmenu predaju, posebno glagoljaško pjevanje. Ta je baština živi spomenik za iščitavanje *modusa vivendi* kroz pozitivna i negativna iskušenja hrvatskoga naroda tijekom višestoljetne povijesti na ovim prostorima.

[1] Pretragom radova s ključnom riječi glagoljica na znanstvenom portalu *HRČAK* pronađeno je oko 200 znanstvenih radova objavljenih u časopisima koji se bave tom tematikom. Međutim ni u jednome od tih radova ne razmatra se povezanost glagoljaštva i turizma. S druge strane pregled Digitalnog akademskog arhiva i repozitorija hrvatskih visokih učilišta pokazuje brojne završne, diplomske i magistarske radove koji istražuju ulogu, značenje i doprinos glagoljice kulturnom turizmu. Posebno se ističu radovi studenata Sveučilišta u Rijeci i Sveučilišta Jurja Dobrile u Puli, koji su najviše obrađivali tu temu.

Iako postoje veliki akademski i javni doprinosi u istraživanju i očuvanju glagoljaške baštine i lokalne inicijative za njezino predstavljanje, izostaje objedinjena strategija koja bi glagoljaštvo afirmirala kao prepoznatljivo zajedničko dobro te kao društveni i kulturni brend, posebice u turističkom kontekstu.

Dosadašnja praksa pokazuje da različiti interesi i ponašanje aktera često nisu pridonosili da destinacije ili kulturna dobra budu imanentno stabilni sustavi, nego baš suprotno, omogućili su nekontrolirano i nesustavno korištenje kulturnih turističkih resursa i atrakcija. Mnogi primjeri pokazuju da su pretjerana turistička komercijalizacija i kulturna komodifikacija dovodili do erozije lokalnih tradicija, jezika i običaja. Neprimjerenu i nedovoljnu dosadašnju zastupljenost glagoljaške baštine u turističkoj ponudi ne treba gledati isključivo kao negativnu pojavu, nego više kao priliku da se taj potencijal bolje iskoristi.

Glagoljaštvo, kao dio ćirilometodske tradicije, obuhvaća ukupnu djelatnost hrvatskih glagoljaša, te ga treba promatrati u širemu povijesno-kulturnom i društvenom kontekstu, a ne samo u pisanome sačuvanom tekstu, iako ono stoji u temelju svega. Za razliku od liturgijskih tekstova, koje su znanstvenici različitih profila dostatno i dobro istraživali i istražuju, to se teško može reći za neliturgijske glagoljične knjige, poput zbornika ili pravnih tekstova. Još se više može govoriti o nedovoljnim istraživanjima cjelokupne kompleksne problematike hrvatskoga glagoljaštva u kontekstu društveno-gospodarskog života. Na to je svojevremeno ukazivao i akademik Eduard Hercigonja.

Akademik Hercigonja (1971) isticao je kako glagoljaštvo, nasljeđe solunske braće Konstantina (Ćirila) i Metoda, nije samo sustav pisma i liturgijskih knjiga nego širi kulturno-društveni fenomen koji uključuje vjerske, kulturne i obrazovne aspekte, od liturgije i glagoljaškoga pjevanja do blagdanskih običaja i svetkovina. Već prije 50-ak godina Hercigonja je aktualizirao potrebu za istraživanjem glagoljaštva s društvenoga i gospodarskog aspekta. Svoju tezu o društveno-gospodarskom značenju glagoljaštva Hercigonja je opsežno razradio u svojemu radu *Društveni i gospodarski okviri hrvatskog glagoljaštva od 12. do polovine 16. stoljeća*. Na samom početku rada on piše: „Jedan je od temeljnih zadataka sadašnjeg trenutka u istraživanju kompleksne problematike hrvatskog glagoljaštva, nesumnjivo, potreba revizije neadekvatnih ocjena uloge glagoljaškog kruga u tokovima društveno-gospodarskog i duhovnog života srednjovjekovne Hrvatske. Nemoguće je, naime, pri dostignutoj razini znanstvenih spoznaja i dalje prihvaćati zastarjelu koncepciju hrvatskog glagoljaštva kao funkcije nekog antifeudalnog otpora ili ponavljati iskonstruirane,

nekritički uopćene tvrdnje o materijalnoj i kulturnoj inferiornosti glagoljaša kakve nam već više od jednog stoljeća - uz male korekture - pruža naša književna (pa i ne samo književna) historiografija, kada njihova, makar i ovako fragmentarno sačuvana, književna i likovno-umjetnička baština - usporedo s izvornom građom javnopravnog i privatnopravnog značaja - upućuje na sasvim drugačije stanje i odnose." (Hercigonja, 1971: 7) Spomenuti istraživač zapravo se kritički osvrće na istraživanja i pojedine tekstopisce koji su glagoljaški krug i njegov društveno-gospodarski doprinos prvenstveno analizirali samo u jednome vremenskom razdoblju, onome 16. – 19. stoljeća, povezujući ga uz ruralnost i siromaštvo, ali ne i prije toga razdoblja poznatoga kao zlatno doba hrvatskoga glagoljaštva: „Udio glagoljaškog kruga u strukturi gospodarskih odnosa feudalne Hrvatske (do početka velikih migracija u prvim desetljećima 16. stoljeća) ne daje, ni u kom slučaju, pravo onima kojima je ono sinonim za siromaštvo i zapuštenost" (Hercigonja, 1971: 15).

Otežavajuća okolnost u sistematskim proučavanjima društveno-gospodarskih doprinosa glagoljaštva jest i nedostatak izvorne građe. Dostupna izvorna građa sadrži ponajprije uvid u posjedovne odnose na području glagoljaške crkve, a znatno manje u agrarnu strukturu kao sustav pravnih i društvenih normativa ili pak određenih kvantitativnih relacija u vezi sa zemljišnim posjedom kao osnovom srednjovjekovnoga gospodarstva (npr. o proizvodnim sredstvima, količini agrarnog proizvoda, veličini zemljišta i sl.). U nedostatku takvih izvora društveno-gospodarski doprinos glagoljaštva promatra se u kontekstu njegove povezanosti sa srednjovjekovnim hrvatskim feudalcima i utjecaja na njih. Hercigonja, opravdavajući tezu o istaknutome srednjovjekovnom društveno-gospodarskom položaju glagoljaštva u doba hrvatskoga srednjovjekovnog feudalizma, donosi u svojemu radu brojnu i raznovrsnu izvornu građu koja pruža mogućnost djelomične rekonstrukcije srednjovjekovne „gospodarske aktivnosti glagoljaša i uvid u kretanja zemljišnog posjeda pojedinih glagoljaša i glagoljaških ustanova (kapitula, župa, bratovština, samostana), u njihov odnos prema kmetovima i kmetskim obavezama ili u stupanj njihove opće materijalne situiranosti dane onako kako je bilježe donatorski akti, beneficije, oporuke, kupoprodajni ugovori i drugi javnopravni i privatnopravni dokumenti" (Hercigonja, 1971: 16).

Možemo se u određenoj mjeri složiti s Hercigonjom kada kaže da takav uvid u glagoljaški krug pokazuje „funkcioniranje gospodarskog mehanizma razumljivijim, a ujedno omogućava stvaranje prilično jasne slike društvenog položaja glagoljaštva u sklopu prilika i zbivanja razvijenog feudalizma u našim krajevima, od primorskog područja i Istre, preko Modruše, Like i Krbave

do Pokuplja" (Hercigonja, 1971: 96). S druge pak strane rezultati istraživanja na koje se Hercigonja kritički osvrće imaju donekle opravdanja ako se glagoljaštvo promatra samo u doba nakon hrvatskoga srednjovjekovnog feudalizma, u razdoblju koje slijedi nakon zlatnoga doba hrvatskoga glagoljaštva iz 14. i 15. stoljeća. Razdoblje je to od 16. stoljeća pa nadalje, kada se stvarao novi *modus vivendi* hrvatskoga društva uključujući i onaj glagoljaškoga kruga u svim segmentima života. Novi *modus vivendi* bio je posljedica nestajanja gospodarske moći hrvatskoga feudalizma uzrokovana turskim osvajanjima pojedinih hrvatskih teritorija te velike migracije hrvatskoga puka iz okupiranih krajeva u slobodna područje u priobalju i na otocima. Osim vanjskim faktorima, evolucija glagoljaštva, razdoblje postupne dekadencije, bila je uvjetovana unutarnjim kretanjima. Na pojedinim glagoljaškim područjima, sigurnijim od neposredne turske opasnosti, npr. na Krku, u Vinodolu, u Istri, dolazilo je do nerazmjerne koncentracije glagoljaškoga svećenstva, vjerojatno i zbog migracije glagoljaša iz okupiranih krajeva, što se odražavalo na smanjivanje njihovih prihoda. Ratne nedaće i prirodne nepogode osiromašivale su lokalno stanovništvo, te su zasigurno pridonosile nagrizanju ekonomske snage tradicionalnih glagoljaških institucija (kapitula, samostana, župa, bratovština) (Hercigonja, 1971: 97-98).

Unatoč gospodarskom opadanju, glagoljaško nasljeđe nastavilo je postojati kroz tiskarstvo i književnu djelatnost. Tijekom 16. stoljeća osnivane su glagoljaške tiskare, često kao rezultat migracija pred osmanskim osvajanjima. Primjer takve aktivnosti jest osnivanje tiskare u Rijeci 1530. godine – osnovao ju je modruški biskup Kožičić, koji je morao migrirati iz Modruša u Rijeku. Premda je gospodarsko značenje glagoljaštva s vremenom oslabjelo, njegov književni i liturgijski doprinos ostao je prisutan sve do reformi Drugoga vatikanskog koncila 1960-ih godina, dok se glagoljaško pjevanje u nekim sredinama održalo i do danas.

Srednjovjekovni društveno-gospodarski glagoljaški utjecaj, koji smo u prethodnom tekstu prikazali, nije realan u suvremenome hrvatskom društvu. No kao sadržajna kulturna baština i vertikala hrvatskoga nacionalnog identiteta, glagoljaštvo ima potencijal za društvenu i identitetsku prepoznatljivost i gospodarsko-ekonomsku perspektivu u turističkom sektoru.

Na tom tragu treba promatrati i velik doprinos akademika Branka Fučića, koji je popularizirao glagoljašku baštinu u širokome društvenom rasponu od edukacije do prezentacije. Fučić je, istražujući osobito hrvatsku glagoljičnu epigrafiku, poticao mnoge pojedince na pozitivan društveni odnos prema glagoljaštvu (Zubčić, 2013: 132). Uz brojne postave i izložbe posvećene glago-

ljici, Fučić je u sklopu Male glagoljske akademije *Juri Žakan* u Roču dugi niz godina održavao predavanja učenicima osnovnih škola na temu glagoljice i hrvatske nacionalne kulture (Nazor, 2004: 136).

Osim Staroslavenskog instituta, koji je vodeća institucija za proučavanje glagoljaštva, hrvatska učilišta i odgojno-obrazovne ustanove sve više integriraju glagoljašku baštinu u svoje kurikulume, kroz radionice, predavanja i kulturne manifestacije. U vrtićima i osnovnim školama podučava se djecu i prakticiraju se razne radionice o glagoljaškoj baštini (Draganić, 2017; Mihaljević i Stamenković, 2024). Ovdje svakako treba istaknuti na zadarskom području vrlo uspješne i hvalevrijedne dugogodišnje manifestacije Sabor glagoljaša *Ajmo dico glagoljati* i Festival *Slovo rogovsko*, u koje se uključuju i turisti sa svojom djecom. Radi društvene promidžbe glagoljaške baštine, Društvo prijatelja glagoljice od svojeg osnutka 1993. godine organizira tribine s predavanjima iz hrvatske glagoljaške baštine i tečajeve glagoljice te predavanja u školama, knjižnicama i muzejima. Društvenoj promidžbi i zaštiti glagoljaške baštine svakako pridonosi i proglašenje 2014. godine *Umijeća čitanja, pisanja i tiskanja glagoljice* kao zaštićenoga nematerijalnog kulturnog dobra Republike Hrvatske. Godine 2010., koja je proglašena Godinom kulturne raznolikosti, *44. međunarodna smotra folklora* u Zagrebu tematski je bila posvećena i aktivnostima na očuvanju, zaštiti i prezentaciji glagoljaške baštine (Mokrović, 2011: 405-407). Popularizaciju i brendiranje glagoljaške baštine u suvremenom društvu možemo iščitavati kroz nastojanja digitalne transformacije istraživanja glagoljaške baštine (Tomić, 2024) ili pak kroz modele kružne kreativnosti (Horvat i Forjan, 2023). Društvenu popularizaciju glagoljice možemo vidjeti i na raznim mrežnim stranicama, gdje se, uz tekstualne analize i opise, nude igre i zabave povezane s glagoljaškom baštinom (Pandžić, 2016; Mihaljević, 2018). Društvena popularizacija glagoljaške pjevane baštine zadnjih desetljeća vidljiva je kroz razna zvučna i digitalna izdanja, gdje se osobito ističe Hrvatska kulturna udruga *Pjevana baština* koja je do sada izdala 15 multimedijskih izdanja, od kojih svako sadrži monografiju, nosače zvuka (CD) i nosače zvuka i slike (DVD).

Zaključno, iako glagoljaštvo više ne posjeduje izravnu gospodarsku funkciju, njegova baština može igrati važnu ulogu u kulturnom turizmu, obrazovanju i identitetskoj prepoznatljivosti. Sustavna interdisciplinarna istraživanja i strategije kulturne valorizacije mogu pridonijeti očuvanju i afirmaciji glagoljaštva u suvremenome društvu.

4. Glagoljaška baština u gospodarsko-turističkoj ponudi – primjeri dobre prakse

Suvremeni turizam obuhvaća društvene i ekonomske funkcije, pri čemu se u Hrvatskoj još uvijek stavlja naglasak na gospodarske učinke. Drugim riječima, u Hrvatskoj se puno više značenja pridaje ekonomskoj funkciji, koja je usmjerena na postizanje konkretnih gospodarskih učinaka, za razliku od društvene funkcije turizma, koja pridonosi humanističkim vrijednostima turizma obogaćujući čovjeka novim spoznajama, doživljajima i aktivnostima, uključujući i one kulturne. No društvena dimenzija turizma, koja obogaćuje pojedinca kroz kulturne i edukativne sadržaje, sve je prisutnija u strateškim promišljanjima turističkog razvoja. Na takve zaključke usmjerava nas i *Strategija razvoja održivog turizma do 2030. godine*, koju je Hrvatski sabor donio 16. prosinca 2022. „U okviru Strategije definirana je vizija Republike Hrvatske: Hrvatska je u 2030. godini konkurentna, inovativna i sigurna zemlja prepoznatljivog identiteta i kulture, zemlja očuvanih resursa, kvalitetnih životnih uvjeta i jednakih prilika za sve. Razvoj održivog turizma u Republici Hrvatskoj ima cilj podići kvalitetu života i rada lokalnog stanovništva i gospodarski i društveni napredak hrvatskog društva u cjelini. Ključno obilježje Hrvatske kao turističke destinacije njezina je autentičnost koju odražavaju gostoljubivi, otvoreni i srdačni ljudi, raznolikost njenih regija te bogata prirodna i kulturna baština. Turizam u Hrvatskoj je više od poduzetništva. To je način života.“[2]

Glagoljica je u određenim dijelovima Hrvatske prepoznata kao vrijedan kulturni i turistički resurs. Kvarner i Istra prednjače u njezinoj valorizaciji kroz turističke projekte poput Aleje glagoljaša po istarskim mjestima, Male glagoljske akademije *Juri Žakan* u Roču, izložbe *Glagoljica u Rijeci*, Bašćanske staze glagoljice na Krku; na zadarskome području djeluju Udruga glagoljaša Zadar i Sabor glagoljaša.

Aleja glagoljaša jest spomen-obilježje u čast glagoljašima i glagoljaštvu postavljeno na istarskome području uz odvojak ceste od Roča do Huma. U duljini od sedam kilometara posjetitelj može vidjeti jedanaest spomen-obilježja glagoljice. Podignuta je kao poseban projekt Čakavskoga sabora u razdoblju 1977. – 1985. radi proučavanja i popularizacije glagoljaške tradicije. Aleja glagoljaša prepoznata je kao istarski turistički brend gdje posjetitelj može uz kulturno „obogaćivanje“ uživati u prirodnim čarima istarskoga poluotoka.[3]

[2] URL: https://mint.gov.hr/strategija-razvoja-turizma-11411/11411 (8. prosinca 2024.).

[3] URL: https://istra.lzmk.hr/clanak/aleja-glagoljasa (8. prosinca 2024.).

Mala glagoljska akademija *Juri Žakan* u Roču školska je udruga za njegovanje glagoljice, glagoljične pismenosti i srednjovjekovne kulture. Osnovana je 1993. godine. Sjedište joj je u Područnom odjelu Roč OŠ Vazmoslava Gržalje iz Buzeta. Program udruge ima status projekta Ministarstva znanosti, obrazovanja i mladih. Rad se organizira kao ljetna škola za učenike šestih razreda iz svih krajeva Hrvatske. Sudionici se koriste glagoljicom kao izravnim medijem i obilaze autentična mjesta vezana za glagoljašku kulturu središnje Istre. Rad udruge popraćen je i na mrežnim stranicama.[4]

Izložba *Glagoljica u Rijeci.* U Sveučilišnoj knjižnici Rijeka 1968. godine otvorena je stalna izložba glagoljice. Stalni postav sa 127 eksponata prikazuje glagoljičnu pisanu i tiskanu baštinu, posebno onu sjevernojadranskoga područja. Uz nekoliko originalnih glagoljičnih rukopisa tu su odljevci zapisa na kamenu i fotografska povećanja književnih i pravnih tekstova te zapisa na freskama. Mogu se vidjeti i glagoljične tiskane knjige i portreti zaslužnih tiskara poput srednjovjekovnoga riječkog tiskara Šimuna Kožičića Benje. Informacije o izložbi dostupne se, osim na hrvatskome jeziku, i na engleskome, francuskom, njemačkom, talijanskom i španjolskom jeziku, a mogu se pronaći na mrežnom portalu Sveučilišne knjižnice Rijeka te na portalu Turističke zajednice grada Rijeke. Dostupna je i virtualna izložba glagoljice. Posjet izložbi *Glagoljica* ograničen je na vrijeme od ponedjeljka do petka između 8 i 14 sati prema prethodnom dogovoru preko elektroničke pošte.[5]

Bašćanska staza glagoljice na Krku. Na širem području Baške na otoku Krku 2006. – 2009. u organizaciji Društva Sinjali izgrađena je Bašćanska staza glagoljice. Na stazi od prijevoja Treskavac u bašćanskoj dolini pa sve do Stare rive u bašćanskoj luci, na kojoj se susreću idilični krajolici bašćanske doline, slikovite kamene ulice i brojne prirodne ljepote, izgrađene su trideset četiri kamene skulpture u obliku glagoljaških slova. Interaktivni vodič ili plan mjesta s oznakama lokacija pojedinih slova moguće je preuzeti na mrežnim stranicama udruge ili pak u turističkim centrima ili nekoj od turističkih agencija na otoku Krku. Na tome području, u selu Jurandvoru kraj Baške, nalazi se crkva sv. Lucije s benediktinskim kompleksom. U crkvi je nađena Bašćanska ploča, najvažniji i jedan od najstarijih hrvatskih epigrafskih spomenika pisan glagoljičnim slovima[6].

---

[4] URL: https://mga-roc.org/ (8. prosinca 2024.).

[5] URL: https://svkri.uniri.hr/izlozbe/; https://visitrijeka.hr/sveucilisna-knjiznica-rijeka-izlozba-glagoljica/ (8. prosinca 2024.).

[6] URL: https://www.info-krk.com/baska/kultura/265/bascanska-staza-glagoljice (8. prosinca 2024.).

Na zadarskome području postoje dobri primjeri obrazovnih i turističkih proizvoda utemeljenih na glagoljici. Glagoljica kao dio školskih i izvanškolskih aktivnosti danas je sastavni dio kurikuluma i aktivnosti u 10 osnovnih škola Zadarske županije – OŠ Sv. Filip i Jakov, Sv. Filip i Jakov; OŠ Franka Lisice, Polača; OŠ Sukošan, Sukošan; OŠ Stjepana Radića, Bibinje; Katolička osnovna škola *Ivo Mašina*, Zadar; OŠ Zadarski otoci, Zadar; OŠ Šimuna Kožića Benje, Zadar; OŠ Bartula Kašića, Zadar; OŠ Privlaka, Privlaka; i OŠ Jurja Barakovića, Ražanac. Tijekom cijele školske godine za učenike i učitelje navedenih škola Udruga glagoljaša Zadar (UGZ) organizira predavanja i radionice u kojima učenici kroz igru i kreativne radionice usvajaju nova znanja i vještine te čitanje i pisanje glagoljicom. Kako radovi učenika ne bi ostali samo u školi, unutar razreda, UGZ u suradnji s OŠ Zadarski otoci i OŠ Sv. Filip i Jakov organizira Stazu glagoljaša pod sloganom *Iz učionice na ulicu*. U svibnju se ulice Zadra pretvaraju u glagoljašku stazu koja se proteže od crkve sv. Šime preko Narodnog trga i Kalelarge sve do crkve Gospe od Zdravlja. Osim što učenici prezentiraju svoje uratke, oni educiraju građane, prolaznike i turiste demonstrirajući pisanje i čitanje glagoljičnih tekstova te dijeleći edukativni materijal. Drugi projekt na zadarskome području u koji su učenici uključeni zajedno sa svojim učiteljicama jest Sabor glagoljaša *Ajmo dico, glagoljati*, odnosno Festival *Slovo rogovsko*, koji se svake godine od 2008. održava u rujnu ili listopadu. Osim što se organiziraju brojne kreativne radionice, djeca sudjeluju na predavanjima, postavljanju izložbi i raznim drugim aktivnostima. Na Saboru često znaju sudjelovati i djeca turista koji se zateknu u to vrijeme u Sv. Filipu i Jakovu. Plod su rada na radionici u sklopu Sabora 2013. godine, uz radove učenika i osnovnih i srednjih škola, i radovi turista iz Nizozemske koji su objavljeni u jedinstvenoj glagoljičnoj slikovnici *Legenda o nastanku Velebita i Jadranskog mora*.

Osim institucionalnih inicijativa, glagoljica se posljednjih dvadesetak godina sve više koristi u marketinške svrhe uključujući dizajn suvenira, nakita i tetovaža. Time postaje gospodarski isplativ kulturni resurs. Sustavna ulaganja u promidžbu i interpretaciju toga segmenta kulturnog nasljeđa mogla bi znatno pridonijeti razvoju održivog turizma i očuvanju identiteta hrvatskoga kulturnog prostora.

5. Turističke perspektive i prijedlozi u osmišljavanju ponuda glagoljaške baštine

Suvremeni turizam podrazumijeva putovanje i boravak izvan uobičajene sredine radi odmora i uživanja. Pri tome resursi odredišne destinacije moraju

turistima pružiti emocionalni doživljaj kako bi iskustvo bilo smisleno i poticajno. Aktivno sudjelovanje posjetitelja ključno je za intenzivniji doživljaj, što predstavlja izazov posebice za kulturni turizam, gdje su posjetitelji često pasivni promatrači (Flechter et al., 2018).

Kulturni resursi često nisu primarni motiv putovanja, što je vidljivo i po hrvatskim turističkim destinacijama. Oni mogu biti sekundarni motiv putovanja, što je bitno uzeti u obzir prilikom oblikovanja turističke ponude vezane uz glagoljašku baštinu. Uz to, istraživanja potvrđuju da turisti visoko vrednuju destinacije koje imaju jasne oznake kulturnih znamenitosti, koje pružaju kvalitetne informacije te nude raznolikost manifestacija i sadržaja za zabavu i odmor (Cooper i Hall, 2008).

Turistička integriranost glagoljaške baštine u Istri, Kvarneru i na zadarskom području, koju smo u prethodnim poglavljima prikazali, pokazuje uspješno kombiniranje kulturne baštine s aktivnim sudjelovanjem posjetitelja, čime povećavaju njihovu uključenost i zadovoljstvo. Postojeća ponuda u navedenim hrvatskim krajevima omogućuje turistima da glagoljašku baštinu konzumiraju kao sekundarni sadržaj.

Glagoljaška baština može se dodatno valorizirati na sljedeće načine:

- Kreiranjem novih glagoljaških ruta
- Osnivanjem glagoljaških muzeja i interpretacijskih centara
- Razvojem virtualnih interpretacijskih glagoljaških centara
- Uključivanjem glagoljaških recepata u gastronomske ponude restorana
- Pripravom lijekova prema zapisima u glagoljaškim knjigama poznatim kao *ljekaruše*
- Oblikovanjem pješačkih i biciklističkih staza inspiriranih povijesnim putevima glagoljaša
- Organizacijom glagoljaških paket-angažmana
- Istraživanjem primjene i doprinosa umjetne inteligencije (AI) u zaštiti i promidžbi nematerijalne baštine.

Sve te inicijative imaju potencijal osigurati posjetiteljima interaktivna i edukativna iskustva, čime bi se glagoljaška baština učvrstila kao važan segment kulturnog turizma u Hrvatskoj. I marketinška strategija igra ključnu ulogu u promidžbi te ponude jer je marketing alat koji naglašava vrijednosti i atraktivnosti određene destinacije (Cooper i Hall, 2008).

5.1. Glagoljaške kulturne rute: perspektive razvoja i integracije u europske kulturne itinerare

Vijeće Europe potiče i financijski podržava gospodarsku učinkovitost i bolju turističku valorizaciju kulturnih dobara i prirodne baštine kao snažne poveznice među europskim narodima. Jedan su od ključnih mehanizama u tom procesu i kulturne rute (kulturni itinerari), koje omogućuju integraciju kulturne baštine u suvremene društveno-ekonomske tijekove.

U kontekstu osmišljavanja glagoljaških ruta ključno je odabrati tematski okvir, odabrati relevantne destinacije te razviti učinkovit model njihove međusobne povezanosti. Cilj tih kulturnih ruta trebao bi biti usmjeren na povezivanje baštine autohtonih sredina, čime bi se omogućilo cjelovito iskustvo lokalne kulturne i prirodne baštine, uz naglasak stavljen na autentičnost i multifunkcionalni doživljaj destinacija – kulturni, gastronomski, prirodni i rekreacijski.

Prezentacijom raznolikih aspekata određenog područja glagoljaška kulturna ruta, uz adekvatnu promidžbu, može dobiti novo gospodarsko značenje. Naime njezina implementacija u turističku ponudu posebno bi pridonijela gospodarskom rastu manje razvijenih područja pružajući im priliku za održivi razvoj i veću vidljivost unutar europskoga kulturnog prostora.

Na tragu te ideje na znanstvenom kolokviju *Stazama glagoljaštva*, održanom u Biogradu na Moru u srpnju 2023. godine, gdje je jedan od organizatora bio i autor ovoga rada, raspravljalo se o ćirilometodskoj baštini na našim prostorima, s posebnim naglaskom stavljenim na glagoljaštvo. Cilj rasprave bio je istražiti mogućnost adekvatne suvremene reprezentacije glagoljaške baštine kao integralnog dijela europske kulturne povijesti. Kao rezultat kolokvija predložen je koncept Staze glagoljaštva, koja bi mogla postati sastavni dio certificirane kulturne rute Vijeća Europe Put Ćirila i Metoda. U tom kontekstu poduzeti su određeni koraci u povezivanju umrežavanja organizacija i ustanova povezanih s glagoljaškom i ćirilometodskom baštinom u Hrvatskoj, BiH, Crnoj Gori i Sjevernoj Makedoniji. Taj proces otvara prostor za daljnju akademsku i institucionalnu suradnju radi očuvanja, promidžbe i održivoga turističkog razvoja glagoljaške baštine unutar šire europske kulturne mreže.

5.2. Muzej glagoljice i interpretacijski glagoljaški centar

Bez obzira na učestalo isticanje uloge glagoljaške baštine u identitetskome i kulturnome značenju, još nigdje ne postoji samostalni muzej ili interpretacijski centar koji je potpuno posvećen glagoljaškoj baštini. Realizacija projekta muzeja glagoljice pod nazivom *Hrvatska glagoljica – informacijsko središte*,

koji je u Zagrebu na inicijativu prof. Biserke Draganić pokrenut 2016. godine, još uvijek nije započela. U tom kontekstu Hrvatska kulturna udruga *Pjevana baština*, čiji je primarni cilj očuvanje i prezentacija glagoljaške pjevane baštine, inicirala je osnivanje interpretacijskih centara posvećenih glagoljaštvu i glagoljaškom pjevanju. Svrha tih centara jest povećanje prepoznatljivosti glagoljaške baštine inovativnim i atraktivnim pristupom, čime bi se dodatno unaprijedila konkurentnost kulturno-turističke ponude.

Predloženi interpretacijski centar glagoljaštva i glagoljaškog pjevanja osmišljen je kao polivalentni prostor s više funkcionalnih cjelina:

- Izložbeni prostor namijenjen prikazu artefakata i informacija relevantnih za glagoljaštvo i glagoljaško pjevanje uključujući tekstove, epigrafske natpise, fotografije, notne zapise i druge dokumentarne materijale.
- Meditativno-relaksacijski prostor dizajniran u obliku starohrvatske crkve. Ta prostorija posjetiteljima omogućuje zvučno iskustvo glagoljaških napjeva, uz mogućnost personaliziranog odabira pjesama prema lokaciji i izvedbi.
- Audiovizualna dvorana koja bi bila opremljena za projekcije dokumentarnih filmova, po mogućnosti u 3D formatu. Cilj je da taj izložbeni prostor pruža imerzivni doživljaj glagoljaških napjeva u njihovu izvornom kontekstu, primjerice tijekom obreda Velikog petka, pučkih pobožnosti ili pogrebnih obreda.
- Edukacijska dvorana bila bi predviđena za organizaciju edukativnih programa, radionica i seminara o glagoljaštvu i glagoljaškome pjevanju i lokalnim tradicijskim običajima, s posebnim naglaskom stavljenim na školske posjete te stručno usavršavanje zainteresiranih pojedinaca i skupina.

Tako osmišljeni Centar ima prvenstveni cilj evocirati što autentičnije iskustvo glagoljaškog melosa jednoga minulog vremena, uz istovremeno stvaranje interesa kod posjetitelja za daljnja istraživanja i posjete lokalnim sredinama u kojima se ta tradicija još uvijek njeguje. Interpretacijski centar imao bi tako integrativnu ulogu povezivanja s lokalnim zajednicama, što bi uključivalo organizaciju događanja na kojima bi pučki pjevači izvodili svoje tradicijske glagoljaške napjeve. Time bi posjetiteljima bila pružena prilika za izravno sudjelovanje u kulturnoj baštini, uz mogućnost konzumacije dodatnih sadržaja, primjerice kroz gastronomsku ponudu autohtonih jela u suradnji s lokalnim restoranima i obiteljskim poljoprivrednim gospodarstvima (OPG-ovima). Taj pristup ne samo da bi potaknuo očuvanje i revitalizaciju kulturne baštine

određenog lokaliteta nego bi imao i širi društveno-ekonomski učinak poput poticaja za osmišljavanje raznoraznih rekreacijskih sadržaja.

5.3. Virtualni interpretacijski glagoljaški centar

Prigodom obilježavanja jedanaest stoljeća od uspostave Hrvatskoga Kraljevstva i hrvatskoga glagoljaštva, koja se održava 2025. godine, Grad Biograd na Moru u suradnji s Institutom za istraživanje migracija i HKU-om *Pjevana baština* inicirao je izradu Virtualnoga glagoljaškog centra. Primarni cilj toga centra jest popularizacija i adekvatna dostupnost glagoljaške baštine širem krugu ljudi. Virtualni informacijski centar služit će kao digitalna platforma koja će korisnicima omogućiti sveobuhvatni uvid u glagoljašku tradiciju preko suvremenih tehnologija.

Ključne funkcionalnosti centra uključuju:

- Tekstualnu bazu podataka koja će sadržavati povijesne, lingvističke i kulturne informacije o glagoljaškoj baštini na širemu biogradskom području te njezinu značenju u hrvatskome i europskome kontekstu.
- Multimedijske sadržaje koji će uz tekstualne informacije nuditi fotografske i zvučne zapise te videozapise, čime će omogućiti interaktivno i multimedijsko iskustvo istraživanja glagoljaške baštine.
- Digitalni arhiv glagoljaškoga pjevanja omogućit će korisnicima slušanje i istraživanje tradicionalnih glagoljaških napjeva s različitih područja.
- Mogućnost pristupa dijaspori jest posebna vrijednost Centra jer će pružiti mogućnost da hrvatski iseljenici i njihovi potomci, koji su migrirali iz svojih zavičajnih sredina s bogatom glagoljaškom tradicijom, mogu i u inozemstvu doživjeti ugođaje rodnog zavičaja.

Zahvaljujući primjeni naprednih tehnologija, virtualni informacijski glagoljaški centar pridonijet će očuvanju, prezentaciji i međunarodnoj afirmaciji glagoljaške baštine čineći je dostupnom novim generacijama i široj globalnoj publici.

5.4. Gastronomska ponuda prema receptima iz glagoljičnih knjiga

Glagoljične knjige sadrže brojne gastronomske zapise koji mogu poslužiti kao temelj za oblikovanje autentične gastronomske ponude. O značenju tih recepata svjedoče i različite inicijative koje povezuju glagoljašku baštinu s kulinarskom tradicijom, čime se pridonosi očuvanju i promidžbi kulturnog identiteta te razvoja kulturnog turizma.

Jedan od istaknutijih primjera dolazi od akademika Branka Fučića, zaslužnog promicatelja glagoljaške baštine. Fučić je „svoju strast za životom, hranom i pićem pretočio u knjižicu recepata naslovljenu Gaštronomija grišnoga fra Karla z Dubašnice, u kojoj se u maniri postmodernista poigrava pseudonalazom te knjižice u jednome od glagoljaških samostana. Knjižica je danas iznimno popularna, a i svojevrstan je gastronomsko-turistički brend u Hrvatskom primorju" (Zubčić, 2013: 131).[7]

Drugi primjer susrećemo kod znanstvenica Grozdane Franov Živković i Danijele Deković, koje su dale svoj doprinos istraživanju prehrambenih navika u kontekstu glagoljaške baštine. One su u knjigama bratovština pisanih na glagoljici pronalazile podatke o prehrambenim običajima stanovništva, posebice u kontekstu zajedničkih obroka prilikom godišnjih skupština bratovština (brašćina) te tijekom zajedničkih radova, poput obrade bratovštinskog zemljišta.

Radi popularizacije tih gastronomsko-kulturnih elemenata na *7. saboru glagoljaša*, odnosno Festivalu *Slovo rogovsko*, organiziran je obrok za sudionike i goste temeljen na povijesnim podatcima koje su prikupile navedene znanstvenice. Kuhar restorana Piccolo iz Sv. Filipa i Jakova osmislio je i pripremio bakalar s čičvardom, tradicionalno jelo inspirirano receptima iz glagoljičnih zapisa. To je jelo potom uvršteno u jelovnik restorana, čime je gastronomska baština dobila svoju suvremenu primjenu i postala dio ponude kulturnog turizma.

Povezivanje gastronomske ponude s glagoljaškom baštinom otvara nove mogućnosti za razvoj specijalističkih turističkih proizvoda koji mogu pridonijeti očuvanju tradicije, promidžbi lokalne kulture te gospodarskom razvoju zajednica koje njeguju glagoljaško nasljeđe.

5.5. Ostali turistički sadržaji i aktivnosti temeljeni na glagoljaškoj baštini

Razvoj turističkih sadržaja temeljenih na glagoljaškoj baštini otvara mogućnosti za oblikovanje inovativnih i autentičnih turističkih iskustava koja mogu pridonijeti valorizaciji kulturne i prirodne baštine te gospodarskom razvoju lokalnih zajednica. Među potencijalnim sadržajima ističe se pripravljanje ljekovitih pripravaka prema receptima iz glagoljaških knjiga tzv. *ljekaru-*

[7] O spomenutoj knjižici više u: Međimorec, M. (2011). Gaštronomija grišnoga fra Karla z Dubašnice, Az grišni dijak Branko pridivkom Fučić, *Radovi Međunarodnoga znanstvenoga skupa o životu i djelu akademika Branka Fučića (1920. – 1999.)*, Malinska – Rijeka – Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Institut za povijest umjetnosti – Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Staroslavenski institut – Sveučilišna knjižnica Rijeka – Općina Malinska Dubašnica, 139-150.

ša, osmišljavanje pješačkih i biciklističkih staza koje bi asocirale na povijesne putove glagoljaša te kreiranje tematskih turističkih aranžmana, uključujući vikend-pakete. Ti su sadržaji dodatna vrijednost turističkoj ponudi, posebno u suradnji priobalnih i kontinentalnih područja.

6. Empirijsko istraživanje o potencijalima valorizacije glagoljaške baštine kroz turističku ponudu

Predloženi koncepti oslanjaju se na terenska istraživanja autora ovoga rada provedena na livanjskome području u Bosni i Hercegovini u okviru znanstvenog projekta *Društveni vidovi glagoljaštva*, koji je financirala Zaklada HAZU. Cilj istraživanja bio je ispitati mogućnosti integracije glagoljaške baštine u široj turističkoj ponudi koja bi omogućila međugraničnu suradnju uključivanjem pograničnih destinacija ili regija u Hrvatskoj (područje Dalmacije) i jugozapadnih dijelova BiH, osobito dijelova u kojima turizam još uvijek nije znatnije artikuliran, a postoje resursi i potencijali uključujući i kulturni potencijal.

Radi prikupljanja podataka, proveden je polustrukturirani intervju s pet ispitanika iz Livna koji su aktivni u sektorima turizma i kulture. U fokusu istraživanja bilo je subjektivno iskustvo i mišljenje ispitanika. Kako bi se detaljnije elaborirao opći cilj, bilo je osam specifičnih istraživačkih pitanja pomoću koji se nastojao dobiti konkretniji uvid u istraživanu temu. Ovdje ćemo, analizirajući odgovore na svako pojedinačno postavljeno pitanje, izdvojiti neke relevantne podatke koji, prema mišljenju ispitanika, oslikavaju turističku kulturnu ponudu i izazove grada Livna i livanjskoga kraja.

Na prvo istraživačko pitanje – „Kakva je kulturna ponuda u Gradu Livnu i koju ulogu ima u toj ponudi Franjevački muzej i galerija Gorice Livno?" – ispitanici su istaknuli kao glavnu kulturnu ustanovu u gradu i šire Franjevački muzej i galeriju Gorica Livno. Istaknuta je kvaliteta muzejske infrastrukture, pri čemu je naglašeno da su prostori muzeja obnovljeni i rekonstruirani u skladu sa stručnim standardima. Međutim, odgovori na potpitanja – „Imate li nakon kvalitetne izgradnje muzeja, i kvalitetnu kulturnu ponudu? Ima li posjetitelja?" – ukazali su na određene izazove u pogledu posjećenosti. Iako muzej bilježi posjete, oni su pretežno individualnoga ili obiteljskoga karaktera, dok je udio stranih turista iznimno nizak. Posebno je istaknuto da muzej posjećuju hodočasnici na proputovanjima prema marijanskim svetištima, poput Međugorja i Sinja. Od ostalih kulturnih sadržaja ispitanici su naveli izvor Dumana, mjesto na kojemu je Ivan Goran Kovačić završio svoju poemu *Jama* te pješačke ture kroz gradsko područje.

Na drugo istraživačko pitanje – „ Ima li i kako je organizirana turistička ponuda u gradu Livnu?“ – ispitanici su u prvi plan stavili probleme turističke infrastrukture naglašavajući njezinu nedovoljnu razvijenost i neadekvatnu organizaciju. Među glavnim razlozima istaknuli su nedostatak turističkih agencija i organiziranih ponuda („Postoji samo jedna turistička agencija u Livnu koja nudi neke svoje turističke ture.“), nisku razinu koordinacije među turističkim akterima („Nema međusobne povezanosti onih koji djeluju u turizmu, nema koordinacije među njima. Mnogima odgovara da sve to nije regulirano.“) te neformalno poslovanje u turizmu („Mi smo imali jedan sastanak, svi privatnici pojedinci, koji se bave na crno turizmom: konjima, quadovima, njih pola međusobno ne priča.“).

Na pitanje „Koji je po vama najzanimljiviji turistički proizvod u Livnu?“ ispitanici su istaknuli divlje konje kao najatraktivniju turističku ponudu u livanjskome kraju. Međutim, istovremeno su upozorili na brojne neregularnosti u organizaciji te ponude. Jedan od ispitanika naglasio je: „Najbolja turistička ponuda su divlji konji. To je turistička atrakcija. Lakše je i zanimljivije i atraktivnije nego posjetiti muzej u zimskom radnom vremenu – koji je slabo posjećen zbog vremenskih uvjeta i nedostatka posjetitelja, ali u muzeju se ne nudi druge ponude.“ Drugi ispitanik istaknuo je slične probleme s organizacijom i regulacijom turističkih aktivnosti povezanih s promatranjem divljih konja: „Oni koji iznajmljuju quadove za obilazak divljih konja – sve je to na divlje. Najjača signija – znak su divlji konji na Kruzima. Oni obilaze divlje konje na Kruzima, potom tim turistima priređuju domaću hranu – pitu kod vlastitih domova. Onda dobiju napojnicu. Sve je to neregularno.“

Sljedeće istraživačko pitanje odnosilo se na prepoznavanje i prisutnost glagoljice i bosančice u livanjskome kraju: „Što znate o glagoljici i bosančici? Jeste li ju negdje vidjeli? Ima li i kojih spomenika glagoljice i bosančice u livanjskom kraju?“ Djelatnica muzeja istaknula je da su u Livnu nekada djelovali popovi glagoljaši koji su podučavali i obrazovali lokalno stanovništvo. Također je naglasila da su glagoljaši, kao učeni ljudi, istraživali i prikupljali ljekovito bilje te proizvodili razne lijekove, čije su recepte zapisivali na glagoljici, bosančici ili latinici u knjigama poznatim kao *ljekaruše.* U livanjskome muzeju postoji nekoliko takvih knjiga. Na pitanje ispitivača pokazuju li posjetitelji interes za gledanje tih knjiga odgovor je glasio: „Kao i sve druge, pogledaju ih ali ne s prevelikim zadržavanjem.“ Od drugih glagoljičnih spomenika ispitanici su kao posebno važnu istaknuli srednjovjekovnu nadgrobnu ploču pronađenu na groblju u Lištanima na kojoj su natpisi pisani kombinacijom glagoljice i bosančice. Ploča se nalazi u arheološkom postavu muzeja. Jedan

od ispitanika naveo je još jedan važan nalaz: „U prigodi arheoloških iskapanja na groblju sv. Ive – prvi franjevački samostan u BiH, pronađen je jedan ulomak kapitela s glagoljičnim natpisom na kojemu piše: 'Ovo je pisao dijaka Luka 1368.' Ovaj glagoljski spomenik prvi je otkriveni glagoljski spomenik na livanjskom području." Nadalje, ispitanici su istaknuli da je i natpis muzeja u Livnu izrađen glagoljičnim pismom. Njihovo je obrazloženje: „Fratri su stavili glagoljička slova kad je osnovan muzej 1996. godine, vjerojatno zato da istaknu povezanost livanjskog kraja s glagoljaškom baštinom." Istaknuli su i da je prije na ulazu u grad postojao putokaz s glagoljičnim natpisom, koji je kasnije zamijenjen ćiriličnim, a djelatnica muzeja istaknula je praksu da u „četvrtom razredu osnovne škole u Livnu djeca posjećuju muzej i tada se prvi put susrećem s pismom glagoljice i bosanice".

Na temelju odgovora na prethodno pitanje proizašla su dva nova pitanja koja su ispitivači postavili ispitanicima: „Može li se i na koji način glagoljaška baština iskoristiti u turističke svrhe? Može li se ta baština povezivati s drugim turističkim atrakcijama koje postoje u livanjskom kraju?" Ispitanici su naveli da su glagoljaški spomenici izloženi u muzeju te da su dostupni posjetiteljima. Međutim, nisu ponudili konkretne prijedloge kako bi se ta baština mogla dodatno uključiti u turističke sadržaje ili povezati s drugim atrakcijama livanjskoga kraja.

Nakon navedenih pitanja uslijedilo je pitanje: „Imate li organizirane turističke posjete iz Dalmacije? Jeste li i na koji način pokušavali uspostaviti suradnju s turističkim djelatnicima iz Dalmacije?" Odgovori ispitanika bili su jako slični; istaknuli su da već godinama bezuspješno pokušavaju s agencijama u Dalmaciji uspostaviti suradnju nudeći im svoje programe i prijedloge. Kao jedan od razloga za nedostatak interesa s dalmatinske strane ispitanici su naveli da je turistička ponuda Livna trenutno previše fokusirana na posjet muzeju, a atrakcija livanjskih konja neorganizirana, što potencijalnim partnerima možda nije dovoljno atraktivno.

Posljednje pitanje odnosilo se na procjenu potencijala za razvoj kulturnog turizma u livanjskome kraju: „Ima li livanjski kraj potencijala razvijanja kulturnog turizma? Postoje li strategije za njegov razvoj? Koji su glavni izazovi?" Jedan od ispitanika naveo je ključni problem: „Veliki je problem i sadržajni i organizacijski, turistički ured u Livnu trenutno nije u funkciji." Među ostalim, jedan od ispitanika istaknuo je: „Potrebna je bolja organizacija između različitih tijela koja pružaju turističke usluge privatno (npr. iznajmljivanje quada za promatranje divljih konja u okolici Livna)."

Tijekom istraživanja istaknut je još jedan od važnih problema, a to je sve veći broj vjetroturbina na livanjskome području, koje bi mogle negativno utjecati na kretanje divljih konja i stabilnost ekosustava.

Analizirajući odgovore ispitanika, može se zaključiti da se glagoljaška baština ne smije promatrati isključivo kroz muzejske eksponate, nego je nužno sagledati je u širem kontekstu koji obuhvaća društveno-političke, kulturno-povijesne, vjerske, turističke i gospodarske aspekte. Primjenjujući gore već spomenutu tezu po kojoj glagoljica u turističkoj ponudi nije dovoljno kreativno afirmirana a sadrži raznolikost ponuda, vidljiv je nedostatak adekvatne marketinške promidžbe. Marketinška promidžba treba biti usmjerena na stvaranje turističkog doživljaja u kojem posjetitelji postaju aktivni sudionici, a ne samo promatrači. Destinacije koje pružaju emotivne i interaktivne doživljaje imaju znatno veću atraktivnost i konkurentnost na tržištu.

U tom kontekstu predloženi su novi pristupi popularizaciji glagoljaške baštine u livanjskome kraju, pri čemu ona ne bi bila primarna, nego sekundarna ponuda unutar šire turističke strategije. Strategija prirodnih i kulturnih resursa livanjskoga kraja može poslužiti kao temelj za stvaranje inovativnih turističkih proizvoda. Ispitanici su primjerice istaknuli postojanje rukopisa o ljekovitom bilju u livanjskome muzeju, zapisanih glagoljicom i bosančicom u tzv. *ljekarušama*. Istovremeno livanjski kraj obiluje netaknutom prirodom i bogatstvom ljekovitog bilja, što pruža potencijal za razvoj ekoturizma. S obzirom na sve veću potražnju za autentičnim ekološkim iskustvima, predložena je mogućnost organizacije pješačkih tura po označenim stazama na livanjskom području, gdje bi posjetitelji imali priliku upoznati se s lokalnim ljekovitim biljem. Putokazi duž staza mogli bi biti dvojezični – na latinici, ali i na glagoljici i bosančici – čime bi se dodatno promicala kulturna baština. Na strateškim točkama staze mogle bi biti postavljene informativne table s opisima ljekovitih biljaka, uz naznake da se originalni rukopisi mogu pogledati u livanjskome muzeju. Aktivnim sudjelovanjem u prepoznavanju i prikupljanju bilja kod posjetitelja bi se mogla potaknuti znatiželja za daljnja istraživanja kulturne baštine i uvida u originalne rukopise, ljekaruše, te bi se povećala posjećenost muzeju. Nadalje, komplementarna ponuda mogla bi uključivati prodaju pripravaka od ljekovitoga livanjskog bilja u ambalaži dizajniranoj s glagoljaškim motivima, čime bi se dodatno valorizirala kulturna tradicija.

Drugi primjer povezanosti prirodne i kulturne baštine odnosi se na turistički potencijal divljih konja na livanjskim brdima, koji sve više privlače domaće i strane posjetitelje. Prema povijesnim izvorima, upravo su na tim

područjima popovi glagoljaši i franjevci nekada podučavali pastire čitanju i pisanju, uključujući glagoljicu i bosančicu. U tom kontekstu mogla bi se osmisliti tematska staza koja bi povezivala grad Livno s brdom Kruga, gdje posjetitelji promatraju divlje konje u njihovu prirodnom staništu. Na stazi bi se moglo naglasiti povijesno značenje rute kao puta kojim su popovi glagoljaši nekoć prolazili kako bi prenosili znanje pastirima. Informativne ploče uzduž staze bile bi ispisane na latinici, ali i na glagoljici i bosančici, čime bi se dodatno naglasila kulturno-povijesna dimenzija regije. Na završnoj točki rute mogla bi biti rekonstruirana tradicionalna pastirska nastamba gdje bi posjetitelji imali priliku doživjeti autentičnu atmosferu prošlih vremena. Unutar nastambe, uz autohtonu gastronomsku ponudu, mogla bi biti organizirana manja izložba posvećena glagoljaškoj baštini te interaktivne radionice i igre tematski vezane uz glagoljicu. Na taj bi se način posjetiteljima pružilo iskustveno i edukativno putovanje kroz povijest, čime bi se povećala atraktivnost livanjskoga kraja kao kulturno-turističke destinacije.

Navedeni prijedlozi naglašavaju važnost inovativnog pristupa u valorizaciji kulturne baštine, gdje glagoljaška tradicija ne bi bila pasivno izložena u muzejima, nego bi se integrirala u aktivni turistički doživljaj. Kroz sinergiju ekoturizma, kulturne baštine i autentičnog iskustva livanjski kraj mogao bi postati prepoznatljiv kao destinacija koja nudi jedinstvenu kombinaciju prirodnih ljepota i povijesnog nasljeđa, čime bi se stvorila održiva osnova za razvoj kulturnog turizma.

7. Zaključak

Analiza povijesnih, društvenih i gospodarskih aspekata glagoljaške baštine te rezultati istraživanja potvrđuju da je glagoljaška baština neodvojiv dio kulturnog identiteta hrvatskoga naroda te važan segment kulturne baštine s potencijalom za integraciju u turističku ponudu. Iako kulturni turizam pruža mogućnosti za održivi razvoj i inovativne pristupe u valorizaciji baštine, uspješno brendiranje i marketinška promidžba nisu dostatni ako ponuda nije sadržajno bogata, atraktivna i prilagođena suvremenim turističkim trendovima.

S obzirom na evidentni nedostatak koordiniranih napora u promidžbi glagoljaške baštine, u ovome je radu naglašena potreba za jačom sinergijom među ključnim dionicima u turizmu i kulturnom sektoru kako bi se glagoljaštvo afirmiralo kao prepoznatljiv društveni i kulturni brend. Predložene su konkretne mjere za unaprjeđenje turističke ponude uključujući tematske turističke rute, inovativne muzejske postave, integraciju glagoljaških elemenata u gastronomske proizvode i ekoturističke sadržaje. Implementacijom tih

prijedloga moguće je proširiti ponudu kulturnog turizma u regijama bogatim glagoljaškom baštinom, ali nedovoljno zastupljenim u turističkim itinerarima, čime bi se pridonijelo ne samo očuvanju kulturnog nasljeđa, nego i gospodarskom razvoju lokalnih zajednica.

Literatura

Bratulić, J. (2022). *Hrvatska glagoljica. Postanak, razvitak, značenje*. Zagreb: Matica hrvatska.

Cooper, C.; Hall, C. M. (2008). *Contemporary Tourism: An International Approach*. Oxford: Butterworth Heinemann.

Draganić, B. (2017). Glagoljično pismo i hrvatska glagoljaška baština u odgojno-obrazovnom sustavu Republike Hrvatske, *Hrvatski jezik* 4 (1), 14-20.

Fletcher, J.; Fyall, A.; Gilbert, D.; Wanhill, S. (2018). *Tourism: Principles and Practice*. Harlov: Pearson Educacation Limited.

Hercigonja, E. (1971). Društveni i gospodarski okviri hrvatskog glagoljaštva od 12. do polovine 16. stoljeća, *Croatica*, 2 (2), 7-100.

Horvat, J.; Forjan, J. (2023). *Brendiranje kulturom: glagoljica*, Andizet.

Međimorec, M. (2011). Gaštronomija grišnoga fra Karla z Dubašnice, Az grišni dijak Branko pridivkom Fučić. *Radovi Međunarodnoga znanstvenoga skupa o životu i djelu akademika Branka Fučića (1920. – 1999.)*, Malinska – Rijeka – Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti – Institut za povijest umjetnosti – Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Zagrebu – Staroslavenski institut – Sveučilišna knjižnica Rijeka – Općina Malinska Dubašnica, 139-150.

Mihaljević, A.; Stamenković, I. (2024). Portal *Glagoljica u školi* i glagoljica u školi, *Hrvatski jezik*, 2, 10-15.

Mihaljević, J. (2018). Zabavna glagoljica, *Hrvatski jezik*, 4, 25-27.

Mokrović, Lj. (2011). Glagoljaška baština na 44. međunarodnoj smotri folklora u Zagrebu, *Slovo*, 61, 405-407.

Nazor, A. (2004). Branko Fučić (8. rujna 1920. – 31. siječnja 1999.) - In memoriam, *Slovo*, 52-53, 127-136.

Pandžić, I. (2016). Digitalna glagoljica, *Hrvatski jezik*, 2, 18-20.

Tomić, M. (2024). AKM laboratorij i digitalna transformacija istraživanja glagoljske baštine: primjer Glagolab portala i digitalnog laboratorija. *Osječki zbornik*, 39, 21-36.

Zubčić, S. (2013). Djelo akademika Branka Fučića (1920-1999.) o glagoljskoj baštini, *Problemi sjevernog Jadrana,* 12, 125-136.

Abstract

Glagolitic Heritage - Social Challenges of its Valorization in the Tourism Offer

There are significant contributions from both academic and public spheres to the research and preservation of Glagolitic heritage, along with specific local initiatives aimed at promoting this heritage. However, there is a lack of synergy in conceptualizing Glagolitic heritage as a recognized common good or as a cultural brand, particularly within the tourism sector.

The inadequate representation of Glagolitic heritage in tourism offerings should not be viewed solely as a negative issue; instead, it presents an opportunity to better harness this potential. In light of contemporary societal challenges related to the valorization of Glagolitic heritage in tourism, this paper provides a historical overview of the complex relationship between Croatian Glagolitism and socio-economic life.

While we cannot expect the same socio-economic influence of Glagolitism in modern Croatian society as in the medieval period, Glagolitic heritage remains a significant cultural legacy and a cornerstone of Croatian national identity. It is recognized for its strong social and identity-based significance, and it offers substantial economic potential within the tourism sector.

Through theoretical analysis and by drawing on existing solutions and examples of best practices in Glagolitic heritage tourism, this paper critically evaluates the tourism potential of Glagolitic heritage. By presenting several Glagolitic events and destinations as examples of active engagement in Glagolitic-themed tourism, the paper proposes ideas for designing broader tourism offerings. This includes tourist routes, museum exhibitions, gastronomy, and eco-tourism, particularly in regions where tourism is not yet fully developed but where Glagolitic heritage is actively preserved at the local level.

Keywords: Glagolitic heritage; tourism; valorization; society; economy.